

Голові
разової спеціалізованої вченої ради
ДФ 64.707.048 у Національному
університеті цивільного захисту
України
доктору психологічних наук,
професору
Наталії ОНІЩЕНКО

РЕЦЕНЗІЯ

**члена разової спеціалізованої вченої ради ДФ 64.707.048
у Національному університеті цивільного захисту України
на дисертаційну роботу**

**Шашенков Дмитро Михайлович
ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
19.00.09- «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»**

**подану до захисту на здобуття
наукового ступеня доктора філософії (PhD)
у галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія**

Актуальність дисертаційної роботи. Розвиток науки є необхідною складовою прогресу суспільства в цілому, а розвиток психології діяльності в особливих умовах є надважливою проблемою саме зараз під час військової агресії росії проти нашої держави.

Робота Дмитра Шашенкова одна із небагатьох наукових праць, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології і дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології діяльності в особливих умовах, причини зміни її предмету, основної проблематики, оцінити справжню новизну й усвідомити їх історичний зміст.

Дослідження, яке провів здобувач, дає можливість усвідомити складний шлях, пройдений психологією діяльності в особливих умовах в пошуках нових,

більш повних і об'єктивних знань про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення. Зазначена значимість подібних емпіричних і аналітичних досліджень доповнюється практичною спрямованістю, що виражається у можливості побачити основні тенденції та етапи, а також «білі плями» на шляху наукових досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Розуміння основних закономірностей еволюційного розвитку цієї спеціальності допоможе науковцям сформувати установку на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

У зв'язку з цим, дисертаційне дослідження Шашенкова Дмитра Михайловича на тему «Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» наразі є актуальним та своєчасним.

Завданнями дослідження, вирішеними в ході досягнення мети дисертаційної роботи здобувача Дмитра Шашенкова, є такі:

1. На основі загальних стандартів захисту кваліфікаційних наукових праць вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» визначити її предмет та проблемне поле; окреслити коло професій, які входять до її предметної області; виявити міждисциплінарні зв'язки цієї спеціальності з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

2. На основі ретроспективного аналізу проблем психології діяльності в особливих умовах обґрунтувати та охарактеризувати періоди становлення та розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09.

3. На основі змісту та результатів діяльності вітчизняних вчених, відображених у кваліфікаційних наукових працях, дослідити процес розвитку

вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»; визначити її сутність, особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрити гендерну складову цієї спеціальності; здійснити наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень в межах цієї спеціальності;

3. Окреслити перспективи подальшого розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» з урахуванням особливостей її історичного шляху та сучасного стану, потреб психологічної науки в цілому та запитів суспільної практики в цій галузі знання.

Об'єктом дисертаційного дослідження здобувача Дмитра Шашенкова є спеціальність 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Предметом дисертаційного дослідження здобувача Дмитра Шашенкова є походження, становлення, зміст та динаміка психологічних знань, відображених в продуктах діяльності вітчизняних вчених та пов'язаних з життєдіяльністю людини в особливих умовах.

Актуальність теми дисертаційного дослідження ґрунтується на виконанні Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р «Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» та Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 жовтня 2021 р. № 1215-р «Про затвердження плану заходів на 2021-2023 роки з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року». Також дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України у межах науково-дослідної роботи «Психологія професійного здоров'я працівників сектору безпеки та оборони України» (№ ДР 0120U000003).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 2 від

29.10.2020 р.) та скориговано на засіданні Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 13 від 30.08.2023 р.).

Ступінь обґрунтованості й достовірності наукових положень і висновків, сформульованих у дисертаційному дослідженні. Дисертаційне дослідження є самостійною, логічною за структурою завершеною науковою роботою. Наукові положення і висновки дисертаційного дослідження належним чином обґрунтовані та є достатніми за сумою отриманих у дисертації нових наукових положень, які підтверджують успішне виконання наукової і освітньої складових освітньо-наукової програми «Екстремальна та кризова психологія» за спеціальністю 053 «Психологія» та повну відповідність науковому ступеню «доктор філософії».

Проведений теоретичний аналіз достатньої кількості сучасних наукових джерел та досліджень (274 наукових джерел), який утворив собою цілісний історично-логічний підхід у розкритті питання генезису вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», та дав змогу здобувачу збагатити сучасну екстремальну та кризову психологію власними постулатами.

Критичний аналіз рукопису дисертаційного дослідження Дмитра Шашенкова не виявив сумнівних, неоднозначних чи необґрунтованих висновків і тверджень, ознак академічного, чи інших видів плагіату, ознак фальсифікації чи фабрикації даних.

Таким чином, ступінь обґрунтованості й достовірності наукових положень і висновків, отриманих здобувачем Дмитром Шашенковим, не викликає сумнівів.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертаційному дослідженні здобувача Дмитра Шашенкова надане наукове обґрунтування генезису вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

За результатами критичного аналізу отриманих здобувачем результатів дисертаційного дослідження, визначено такі пункти наукової новизни:

- *вперше* вирішено завдання цілісного розгляду психології діяльності в особливих умовах (від зародження у вітчизняній суспільній думці до теперішнього часу); визначено сутність вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», її особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрито гендерну складову цієї спеціальності; здійснено наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень, що найчастіше використовуються в межах цієї спеціальності.

- *удосконалено* процес узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) психологічних досліджень, що накопичились за певний період часу; проблемно-хронологічну класифікацію кваліфікаційних наукових праць, захищених в основних вітчизняних центрах з дослідження проблем психології діяльності в особливих умовах (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба);

- *дістали подальшого розвитку* наукові погляди щодо розкриття структури та категоріального статусу методологічних основ психологічних досліджень.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані здобувачем результати дозволили розширити джерельну базу історико-психологічних досліджень, концептуалізувати підхід до вивчення історії становлення та розвитку наукового спрямування та галузі психології. Практичне значення дослідження пов'язано також з можливістю вдосконалення навчально-методичних комплексів з історії вітчизняної психології, а також навчальних програм, що використовуються у підготовці та перепідготовці кадрів у галузі екстремальної та кризової психології, психології діяльності в особливих умовах.

Отримані результати можливо використовувати у процесі розробки рекомендацій та цільових програм щодо психологічного забезпечення діяльності працівників сектору безпеки та оборони України з метою мінімізації негативних психологічних наслідків їх діяльності в умовах надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру.

Результати дослідження впроваджено у процес наукової діяльності Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, у навчальний процес здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Екстремальна та кризова психологія» за спеціальністю «Психологія» у Національному університеті цивільного захисту України.

Повнота викладення результатів дисертаційного дослідження в наукових фахових виданнях. Викладений у представлених публікаціях матеріал повною мірою відображає основні результати, отримані особисто Дмитром Шашенковим, та обґрунтовує всі наукові положення і висновки роботи, оскільки здобувачем опубліковано 11 наукових праць, в тому числі в 4 наукових фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз.

Усі публікації здобувача викладено у відкритий доступ у цифровий репозиторій Національного університету цивільного захисту України.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалась шляхом доповідей на 7 науково-практичних конференціях.

Дисертаційне дослідження та його результати обговорено та схвалено на розширеному засіданні навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології і кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України.

Таким чином, матеріали дисертаційного дослідження здобувача Дмитра Шашенкова за науковим рівнем і повнотою викладення у друкованих фахових виданнях повністю відповідають чинним вимогам МОН України та пройшли апробацію на науково-практичних конференціях в необхідному обсязі (Порядок

присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 р. № 1197 у чинній редакції від 23.05.2023 р.).

Оцінка змісту дисертаційної роботи та її оформлення. Дисертаційне дослідження здобувача Дмитра Шашенкова є завершеною науковою роботою, рукопис якої викладено на 341 сторінці друкованого тексту (15,5 авторського аркуша, 559,613 тисяч друкованих знаків), з яких 229 сторінок основного тексту (10,4 авторського аркуша). Рукопис дисертації складається з титульного аркуша, анотації на 14 сторінках державною та англійською мовами, змісту на 5 сторінках, вступу на 7 сторінках, 3 розділів, висновків на 7 сторінках, списку з 274 використаного джерела літератури на 27 сторінках, 19 додатків на 45 сторінках, містить 23 рисунки та 8 таблиць.

Оформлення рукопису дисертації здобувача Дмитра Шашенкова за мовою та стилем викладення, а також за своєю структурою повністю відповідає вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим Наказом МОН України № 40 від 12.01.2017 р.

Відповідність теми дисертації паспорту спеціальності. Тема та сутність здійснених здобувачем досліджень повністю відповідають Стандарту вищої освіти спеціальності 053 «Психологія» в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, який затверджено та введено в дію Наказом Міністерства освіти і науки України № 646 від 20.07.2022 р.

У **вступі** дисертації здобувача Дмитра Шашенкова, що викладений на 7 сторінках, наведено обґрунтування актуальності дисертаційного дослідження, вказано її зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Наведено формулювання мети, завдання і гіпотези дослідження, викладено наукову новизну, практичне значення отриманих результатів. Сформульовано об'єкт і предмет дослідження, перелічено методи наукового дослідження, викладено

інформацію про особистий внесок здобувача, про апробацію та публікації отриманих нових наукових результатів дисертаційного дослідження.

У **першому розділі** дисертації здобувача Дмитра Шашенкова «ЗАГАЛЬНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ», який займає 69 сторінок, викладено історичний аналіз виникнення і становлення спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», визначено предмет та проблемне поле цієї спеціальності, представлено коло професій, які входять до предметної області спеціальності 19.00.09, виявлено міждисциплінарні зв'язки спеціальності 19.00.09 з іншими галузями науки.

Здобувач довів, що обґрунтованим є сформований у вітчизняній науці підхід, згідно з яким для опису області психології діяльності в особливих умовах використовується термін «екстремальність», який найбільш точно описує предметну область спеціальності 19.00.09.

Доцільним також було використання здобувачем метода тематичної класифікації дисертацій для виділення спеціальних та наукових галузей, пов'язаних з психологією діяльності в особливих умовах.

У **другому розділі** «РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ», який займає 68 сторінок, представлена дослідницька модель вивчення генезу спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», яка дозволила Дмитру Шашенкову запропонувати періодизацію її становлення та розвитку. Вона включала такі складові:

- початок зародження ідей психології діяльності в особливих умовах (донауковий період);
- період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії

промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть);

- науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *радянської* психологічної науки (початок XX століття – розпад СРСР);

- науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *сучасної вітчизняної* психологічної науки (1991 – 2021 рр.).

Зокрема здобувач відмічає, що особливе місце в розвитку проблем психології діяльності в особливих умовах на початку XX ст. належить військовій психології, яка в цей історичний період почала оформлюватися в цілісну систему. У період 20–30-х років XX століття проблеми професійної діяльності в особливих умовах розглядалися в межах військової психології, психофізіології, психології праці, психіатрії та психоневрології.

Ретельний аналіз наукових джерел дозволив здобувачу зробити висновок, що діяльність психологів воєнних років включала проведення наукових досліджень з оборонної тематики, організації санітарно-гігієнічних і профілактичних заходів, роботи у сфері виробництва, охорони здоров'я, освіти тощо. Це дозволило у широкому масштабі використовувати психологічні розробки і результати досліджень у вивченні негативних психологічних феноменів, відновлення боєздатності й працездатності поранених бійців. Іншим важливим напрямком були пошуки психологічно обґрунтованих шляхів формування у воїнів високих морально-політичних і бойових якостей, аналіз психологічних основ виховання і навчання особового складу.

Таким чином, здобувачу вдалося показати динаміку проблемного поля наукових досліджень в межах спеціальності психології праці/діяльності в різні періоди розвитку психологічної науки.

У **третьому розділі** «**НАУКОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ, ЯК ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (1991 – 2021 рр.)**», який займає 69 сторінок, містить

7 таблиць, наведено ієрархію основних проблем, які цікавили вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Для цього здобувач провів аналіз 230 дисертацій, захищених за період 1991-2021 рр. за вищезазначеною спеціальністю, та обгрунтував найбільш потужні вітчизняні центри з дослідження проблем в межах спеціальності 19.00.09.

Досліджуючи гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» здобувач показав, що більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць).

Дмитро Шашенков провів також аналіз теоретико-методологічних основ дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах», проаналізував та упорядкував наукові методи та психодіагностичні методики, які застосовувалися вітчизняними науковцями при проведенні досліджень в межах зазначеної спеціальності.

Все це дозволило здобувачу визначити основні варіанти розвитку наукових розробок з проблем психології діяльності в особливих умовах в майбутньому за допомогою перебору комбінацій змін компонентів дисциплінарної організації та системоутворюючих факторів, що детермінують цей розвиток. Як вихідні показники пропонується обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

Всі розділи закінчуються висновками, в яких повністю відображено їх зміст.

Висновки за дисертаційною роботою здобувача Дмитра Шашенкова займають 4 сторінки і складаються з 2 пунктів, перший із яких складається з 4 підпунктів, другий – з 10 підпунктів. В висновках на високому науковому рівні,

логічно, послідовно і повно відображають усі отримані нові результати дослідження, що відповідають рівню дисертації на здобуття наукового ступеня «доктор філософії» за спеціальністю 053 «Психологія».

Список використаних джерел містить 274 найменування джерел інформації, на які наявні посилання у тексті роботи. Цитовані джерела відповідають вимогам сучасності і актуальності виконаних досліджень за темою дисертації. У списку джерел наявні посилання на всі основні власні публікації.

Додатки дисертаційної роботи займають 122 сторінки і містять паспорт і загальну проблемну область спеціальності 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах», також інші історичні справки та матеріали.

Таким чином, дисертаційна робота здобувача Дмитра Шашенкова є закінченою науковою працею, яка присвячена вирішенню важливої і актуальної проблеми генезису вітчизняної спеціальності 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах». Оформлення дисертації відповідає вимогам ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення» та вимогам АК України згідно з Бюлетенем ВАК України № 2 за 2000 р. та № 9-10 за 2011 р.

Зауваження та дискусійні питання до дисертаційної роботи.

За змістом і викладеним у рукописі здобувача Дмитра Шашенкова матеріалом дисертаційного дослідження можна зробити такі зауваження.

1. Наведена автором на сторінках 29-30 наукова новизна отриманих результатів, на наш погляд, не повністю відображає весь спектр вперше вирішених наукових проблем. Наприклад, було би доцільно відмітити, що автором вперше визначено основні варіанти можливого розвитку психології діяльності в особливих умовах та доведено, що найбільш конструктивним варіантом, при якому зростає можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах, є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання.

2. Список використаних джерел містить 50 % наукових праць старших за 5 років та виданих російською мовою.

3. Робота тільки б виграла, якщо б досліджуючи гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», здобувач визначив відсоток чоловіків і жінок, які приймали участь у дослідженнях.

4. На сторінці 29 у вступі здобувач окреслює використані ним методи дослідження, які було розподілено за двома ознаками: мети та способу реалізації. За першою ознакою були використані так звані первинні методи: метод збору інформації; метод історичного та історико-психологічного аналізу; метод тематичного аналізу; метод періодизації та метод підрахунку кількості кваліфікаційних наукових праць. Вторинні методи використовувалися з метою обробки та аналізу отриманих даних - кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація, шкалювання та т. ін. Але далі в роботі відсутня характеристика застосованих методів дослідження та обґрунтування доцільності їх використання.

Наведені зауваження мають дискусійний характер і жодним чином не впливають на рівень обґрунтованості отриманих наукових положень і висновків дисертації, не знижують рівень наукової новизни і практичного значення отриманих результатів.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Шашенкова Дмитра Михайловича «ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 19.00.09- «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»» є завершеною науковою роботою, основні отримані результати якої не порушують принципів академічної доброчесності. Тема та матеріали дисертації повною мірою відповідають Стандарту вищої освіти для третього (освітньо-наукового) рівня за спеціальністю 053 «Психологія».

За результатами критичного, неупередженого аналізу дисертаційної роботи Шашенкова Дмитра Михайловича виявлено, що дисертаційне дослідження виконано з дотриманням усіх вимог до дисертацій на здобуття наукового ступеня «доктор філософії» відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 261 від 23.03.2016 р. «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах) у чинній редакції від 23.05.2023 р., Постанови Кабінету Міністрів України № 1197 від 17.11.2021 р. «Про порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук» у чинній редакції від 23.05.2023 р. та у зв'язку з повним виконанням освітньої та наукової складової освітньо-наукової програми вищої освіти «Екстремальна та кризова психологія» для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», яка провадиться в Національному університеті цивільного захисту України ДСНС України та акредитована НАЗЯВО (Сертифікат про акредитацію освітньо-наукової програми № 1091 від 29.01.2021 р.).

На основі викладеного вище констатуємо, що здобувач Шашенков Дмитро Михайлович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія».

Офіційний рецензент,

провідний науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії
екстремальної та кризової психології
науково-дослідного центру
Національного університету
цивільного захисту України,
доктор біологічних наук, професор

Підпис *Ліна Перелігіна*
ЗАСВІДЧУЄ

УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР КАНДИДАТСЬКО-ДОКТОРСЬКИХ РАДИ
НАУК, СТАРШИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК

Ліна ПЕРЕЛИГІНА